

tidsskrift.dk

FILOSOFER PÅ KRIGSSTIEN FORHOLDET MELLEM HARALD HØFFDING OG ANTON THOMSEN BELYST UD FRA BREVE OG DAGBØGER

Fund og Forskning, Bind 31 (1992)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ffo/ffo_1992_31-PDF/ffo_1992_31_101017.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=101017>

pdf genereret den : 22/5-2008

FILOSOFER PÅ KRIGSSTIEN
FORHOLDET MELLEM HARALD HØFFDING OG ANTON THOMSEN
BELYST UD FRA BREVE OG DAGBØGER

AF

CARL HENRIK KOCH

Besættelsen af filosofiske professorater ved Københavns Universitet har ofte gennem årene været præget af stridigheder og universitetsintriger, som har udspillet sig under offentlighedens og pressens fulde bevågenhed. Da Niels Treschow (1751–1833) i 1813 gik til Norge for at blive den første professor i filosofi ved det nyoprettede universitet i Kristiania, forsøgte Jens Baggesen (1764–1826) at blive hans efterfølger, skønt Treschow selv – og universitetsdirektionen – havde udset F.C. Sibbern (1785–1862) til posten.¹⁾ Og omkring 1980 medførte stridigheder i forbindelse med udpegning af en efterfølger for J. Witt-Hansen (1908–1986), at sagen blev trukket i langdrag, hvilket fik det næppe utilsigtede resultat, at stillingen blev sparet væk. Den kendteste og i pressen mest omtalte sag vedrørende besættelsen af et filosofisk professorat ved Universitetet er dog udpegningen i 1915 af en efterfølger for Harald Høffding (1843–1931).²⁾

Høffdings efterfølger

71 år gammel havde Harald Høffding ved årsskiftet 1914/15 indgivet sin ansøgning om afsked fra 31. aug. 1915 at regne fra det professorat, han havde siddet i siden 1883. Stillingen blev slået op, og der indkom til Kultusministeriet 7 ansøgninger. Blandt ansøgerne var dr.phil. C.N. Starcke (1858–1926) og dr.phil. Anton Thomsen (1877–1915). Efter mange intriger, underhåndssamtaler og diskussioner om, hvilken af netop disse to ansøgere der burde foretrækkes, og efter heftig pressepolemik, udnævntes Anton Thomsen til professor fra 1. sep. 1915 at regne.³⁾

Tilsyneladende havde Anton Thomsen betragtet sin ansøgning nærmest som en formalitet. Til den østrigske fysiker og filosof Ernst Mach (1838–1916), som Thomsen havde korresponderet med siden et besøg i Wien i 1907, skrev han 30. jan. 1915, at han formodede, at han snart ville blive udnævnt til professor ordinarius. Senere i et brev til Mach fra 29. marts – den dag, da ansøgningsfristen udløb – gav han udtryk for, at der allerede ville blive truffet en afgørelse på et møde i det filosofiske fakultet 17. april. Men sagen var mere vanskelig end som så. Fakultetets indstilling fremkom først 4. maj. I den endelige afstemning havde Thomsen fået 12 stemmer og hans modkandidat, Starcke, 11 stemmer. Afgørelsen havde således balanceret på en knivsæg.

At Høffding havde været yderst virksom under hele forløbet fremgik med al ønskelig tydelighed. Thomsens ansættelse var stort set et resultat af hans anstrengelser. Ved sin første forelæsning som professor udtalte denne da også: „Det er kun rimeligt, når jeg står på denne lærestol, der i en menneskealder er kaldt Høffdings, med taknemmelighed at vende blikket mod den mand, der i 10 år har været min lærer.“⁴⁾

Thomsen havde indledt sit filosofistudium i 1895, var mag. art. i filosofi fra 1901 og dr.phil. fra 1905 med en afhandling om Hegels ungdomsfilosofi. Det er denne periode fra 1895 til 1905, som Thomsen her tænker på. I sin udtalelse mindedes Thomsen især hin septemberdag i rusåret, da han for første gang var til Høffdings rusforelæsninger og dér blev belært om „videnskaben og den stille vækst“. Andetsteds, i en kronik i *Politiken* i anledning af Høffdings 70-års dag 11. marts 1913, betegner Thomsen årene omkring 1895 som et højdepunkt i Høffdings videnskabelige karriere; det var de år, da hans storværk *Den nyere Filosofis Historie* (1894–95) udkom, et arbejde, hvori – med Thomsens ord – Høffdings „største Sider som filosofisk Forsker [træder] frem“. Den tænksomme læser aner igennem kronikkens skamrosning af Høffding et spark til fødselaren, hvis systematiske hovedværk – *Den menneskelige Tanke* fra 1910 – som Høffding selv havde opfattet som det arbejde, hvori hans historiske og systematiske studier forenedes til en helhed, slet ikke omtales. I kronikken blev Høffding beskrevet som en „religiøs Natur“, skønt „dette ikke mærkedes – i alle Tilfælde ikke i hans Værker“, og hans beskæftigelse med moderne filosoffer som Henrik Bergson og William James opfattedes som et led i en moderne filosofisk strømning, der af Thomsen blev beskrevet „som en religiøs Reaktion ligesom mange af Rousseaus Tanker i det 18. Aarhundrede“. I den thomsenske sprogbrug betød dette, at Høffding havde givet sig uvidenskabelige kræfter i vold, og at denne „Frontændring... sikkert først og fremmest skyldes det Dy-

beste i Høffdings egen Natur“. Inddragelsen af Rousseaus navn indeholder – som det senere skal fremgå – en pointe. Hvad Thomsen for øvrigt mente om Rousseau, Bergson og James fremgår med al ønskelig tydelighed af en kronik fra 1914, hvori de tre betegnes som modefilosoffer, og hvori der efter en omtale af bl.a. Høffdings bog om Bergson afsluttes således: „Gennem alle de skandinaviske Referater, Lovprisninger og Kritikker [af Bergson] synes jeg at høre Danmarks eneste virkeligt store Filosof [Kierkegaard] skære igennem... Jeg hører hans spottende ord om Modefilosoffen [Schelling], der „vrøvler grænseløst i extensiv og intensiv Forstand“⁵⁾ – et uangribeligt spark til Høffding. Akademiske taknemmelighedserklæringer som Thomsens fra 1915 er ofte mere uigennemsigtige, end det umiddelbart anes.

Allerede 18.sept. 1915 døde Anton Thomsen og nye forviklinger opstod i forbindelse med udpegning af en efterfølger. 22.sept. skrev studenterrådets officielle organ *Akademisk Ugeblad* i en mindeartikel følgende: „Mellem Anton Thomsen og professor Høffding, hans lærer, herskede der år igennem et venskabsforhold, og den gensidige interesse har de seneste tider vist sig som et varmt og forstående forsvar fra den ældres side – sidst ved kampene om det ledige professorat – og fra den yngre Anton Thomsen sidste gang i hans beskedne indledningstale d. 6. september“.

Denne noget svulstige beskrivelse af forholdet imellem Høffding og hans elev synes imidlertid gendrevet af Høffding selv i en udtalelse i samme nummer af *Akademisk Ugeblad*, idet han til bladet udtaler: „Jeg har deri sagt, hvad jeg havde at sige og har intet at tilføje“. Udtalelsen er den samme, som Høffding 18.sept. havde offentliggjort i *Berlingske Tidendes* aftenudgave. Efter indledningsvis at have omtalt Thomsens omfattende filosofiske viden, føjede Høffding følgende mere kritiske bemærkninger til:

„I sin litterære Form var han ofte hensynsløs og kunde vække Forargelse. Der levede i ham et stort aandeligt Frihedsideal, som han vilde bane Vej for ad Tænknings Vej; men der forbandt sig dermed en stor Utaalmodighed, en Tilbøjelighed til at foregribe, hvad der kun har Værdi som Frugt af lang Tids Arbejde.

Han saa ikke, at Begejstring for Tankens Arbejde og Opgaver meget vel er forenelig med Erkendelsen af, at der er meget, som der endnu ikke kan kastes fuld Klarhed over. Han var tilbøjelig til at anse en saadan Erkendelse for en opgivelse af Tankens Ret, og dog hævder den jo kun, at der stadigt er nye Emner for Tankearbejde, altsaa nye Opgaver. Paa dette Punkt fandt for nogle Aar siden et Sammenstød Sted mellem os,

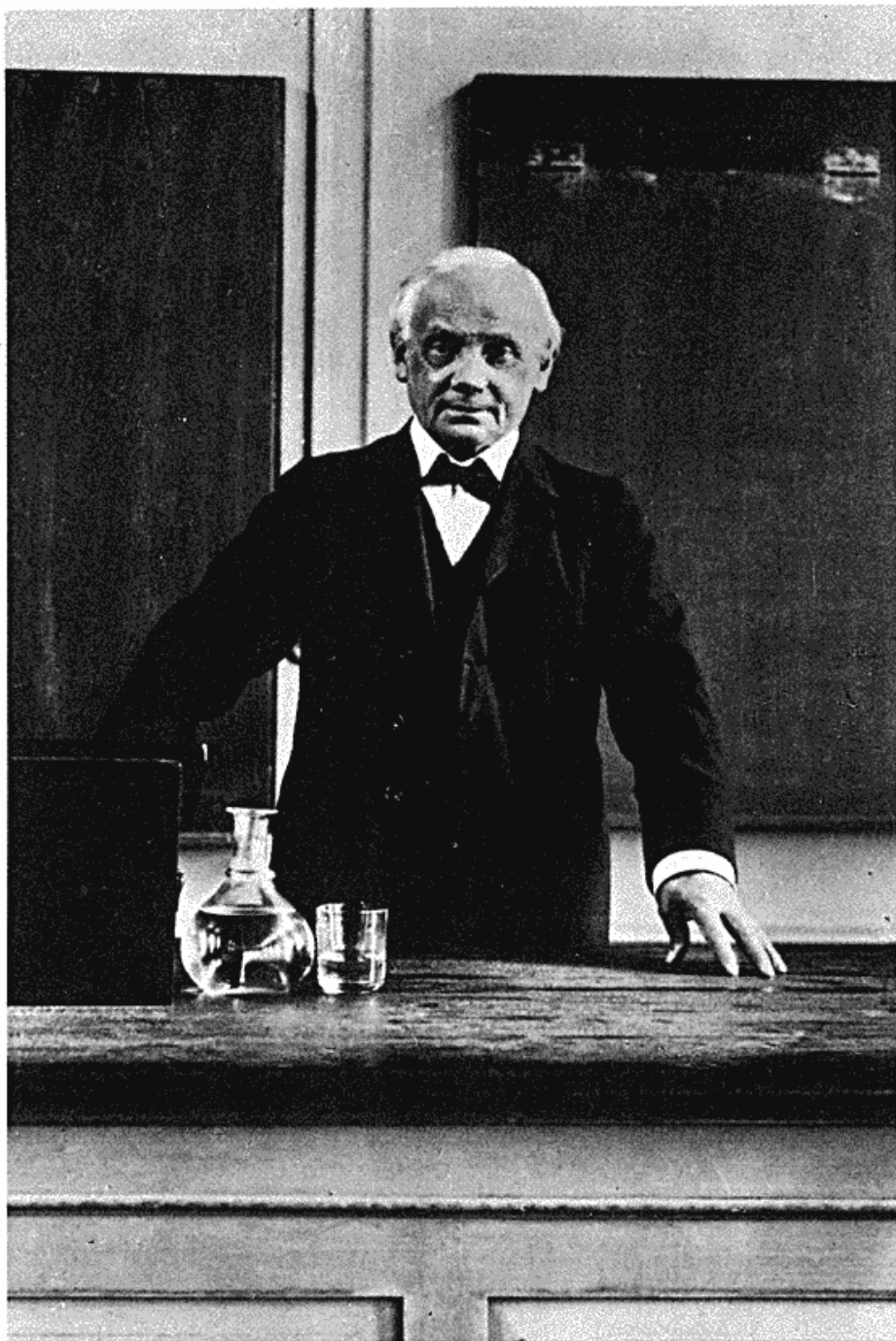
der gjorde Ende paa en tidligere Tids Venskab. Men jeg hørte stadig til dem, der ventede et godt Udbytte af hans fortsatte Udvikling“.

Denne lidt kølige udtalelse fra Høffdings side synes umiddelbart at have været bestemt af en faglig og saglig uenighed, som havde resulteret i et personligt modsætningsforhold. I sine *Erindringer* fra 1928 – hvori Anton Thomsen kun nævnes to gange og i begge tilfælde ganske kort – skriver Høffding i forbindelse med ansættelsessagen i 1915: „Ved første Vacance stod Valget mellem Dr. Starcke og Dr. Anton Thomsen. Jeg havde tidligere staaet Dr. Thomsen nær, men et af hans Skrifter havde jeg maattet underkaste en meget skarp Kritik, der igen førte til et spot-tende Udfald fra hans Side. Jeg støttede alligevel hans Valg paa Grund af den Begavelse og Selvstændighed, jeg fandt hos ham“. ⁶⁾

Høffding beskrev altså sagen således, at han efter en saglig kritik var mødt med spot. Han var derfor den forulempede part. Som det senere skal vise sig, er dette en sandhed med modifikationer.

Efter Thomsens død i 1915 overtog C.N. Starcke i modstrid med Høffdings ønske professoratet. Ved den første vacance var der ikke blevet afholdt professorkonkurrence; men i anden omgang havde Starcke og de fire øvrige ansøgere (Axel Dam, Andreas Hansen, Victor Kuhr og Edgar Rubin) konkurreret på trods af, at Starckes videnskabelige produktion var af langt større omfang og spændvidde end de fire unge medansøgere. ⁷⁾ I en gennemgang af ansættelsessagen skrev Viggo Starcke, søn af C.N. Starcke, at „Denne Vilkårlighed viser, hvad Prof. Høffding heller aldrig har lagt Skjul på, at det mere gjaldt om at holde Dr. Starcke ude fra Universitetet, end at få Dr. Thomsen (og senere Dr. Kuhr) ind. Den Vilje, som der nødvendigvis må ligge bagved sådanne Tildragelser, må have været dels målbevidst og dels udholdende. I Dommerkomitéens Afstemning ses denne Vilje isoleret og Viljen var Prof. Høffdings“. ⁸⁾

Både ved den første og den anden vacance støttede Høffdings ene filosofiske kollega Kristian Kromann (1846–1925) Starcke, hvorimod den anden, Claudius Wilkens (1844–1929), i første omgang havde støttet Thomsen, men i anden omgang havde stemt for Starcke og imod Høffdings kandidat Victor Kuhr. Mere interessant er det måske, at Valdemar Vedel (1855–1942), Høffdings ven og senere fortrolige, ⁹⁾ i begge tilfælde var gået imod Høffding. I et takkekort, øjensynligt et svar på en lykønskning fra Høffding i anledning af Vedels 60-års dag 9. nov. 1915, skriver denne: „Jeg føler en Trang til at sige Dem – hvad De nu vel ikke behøver at faa sagt –, at det piner mig noget, at jeg har gaaet imod – og antagelig endnu kommer til at gaa imod – Deres Ønske

Harald Høffding ca. 1910-15

m.H.t. den filosofiske Professorstilling. Men der har jo hidtil været – og vil vel sagtens vedblive at være – højere Magter, som vender mine og ligesindedes Anslag til Gunst for Deres Vilje, saa det gør jo ikke saa meget“.¹⁰⁾

Skønt Høffding i første omgang havde haft held til at påvirke højere magter, dvs. konsistorium og ministerium, lykkedes det kun delvist i anden omfang; nok blev der afholdt konkurrence, men resultatet af denne blev dog, at Starcke blev indstillet. Flertallet i den nedsatte dommerkomité, bestående af de filosofiske professorer Wilkens og Kromann, psykologiprofessoren Alfred Lehmann, Høffding, skoledirektør N.H. Bang og to udenlandske forskere, E. Liljequist fra Lund og Arne Løchen fra Oslo, samt af det filosofiske fakultets dekan Dines Andersen, stemte for ham.

Høffdings nederlag var komplet. Udover ham selv støttede kun dekanen hans kandidat. Vedels forudsigelse holdt således ikke stik. Tilsyneladende har nederlaget naget Høffding. I sine erindringer tillod han sig den indiskretion at afsløre, at: „Der gjorde sig dog ogsaa indenfor Majoriteten Betæneligheder gældende. Et af de udenlandske Medlemmer sagde til mig: 'Jeg kan ikke stemme mod den gamle Mand'“.¹¹⁾

Starcke var i 1916 lige fyldt 58 år. Indiskretionen i erindringerne er næppe en tilfældighed. Høffding har tilsyneladende trøstet sig med, at Starcke ved konkurrencen i 1916 af usaglige grunde var blevet foretrukket for Kuhr. At dette skulle med i selvbiografien udgivet mere end 10 år efter, at sagen var afsluttet og to år efter Starckes død, viser, hvor meget nederlaget må have plaget Høffding. Starckes alder var allerede blevet inddraget i udtalelsen fra det flertal i fakultetet, der i foråret 1915 havde indstillet Thomsen, og var blevet kaldt „en alvorlig Hindring for hans [Starckes] Ansættelse“, en opfattelse, som konsistorium syntes at have delt.¹²⁾ Studenterrådet, som varmt havde støttet Thomsen, havde i *Akademisk Ugeblad* fra 2. juni 1915 optaget en kort omtale af de to konkurrenters faglige kvalifikationer. Heri hedder det bl.a.: „Selve det, at han [Starcke] overhovedet har indgivet ansøgning og tilsyneladende har en støtte hist og her, siger intet. Det kunde han jo godt have selv om han var imbecil og endnu meget ældre end han i forvejen er“. – En barsk mundfuld!

Anton Thomsen og Høffding indtil 1911

Hvad var gået galt imellem Høffding og Thomsen? Og hvorledes skal den tilsyneladende skamrosning fra Thomsens side af Høffding i lyk-

ønskningskronikken fra 1913 og den senere taknemmelighedserklæring ved indledningsforelæsningen i 1915 forstås?

Efter studentereksamen i 1895 var Thomsen begyndt at studere filosofi – senere kombinerede han filosofiske med religionshistoriske studier. Tidligere var andre muligheder overvejet. Af hans efterladte dagbøger, 15 i alt, første indførelse 3. april 1892, sidste 31. marts 1912, fremgår det, at han 27. april 1892 havde besluttet sig til at blive maler ligesom faderen Carl Thomsen (1847–1912). Anton Thomsen var hele livet igennem en habil tegner og hjalp i sine unge år ofte faderen med bestillingsarbejder. Senere har han tilsyneladende overvejet at studere teologi (jvf. optegnelsen 4.9.1894). I sit sidste skoleår havde han også tænkt på at blive jurist, men havde opgivet tanken igen.

Thomsen synes at have mødt Høffding første gang i marts 1893 hos farbroderen, den kendte filolog Vilhelm Thomsen (1842–1927), som var en nær ven af Høffding, og han knyttede sig i sin studietid til ham. Hans respekt for de to andre filosofiske professorer, Kromann og Wilkens, synes at have kunnet ligge på et meget lille sted. År senere – 15. jan. 1908 – og efter næsten 7 års manuduceren i de to herrers filosofikumpensa skrev han i dagbogen: „... Efter middag ud til Wilkens, talte længe med ham. Hans Vrøvl, der synes at være mere vrøvlet end Kromanns for unge Studenter, jager nu allerede ved de første Forelæsninger de fleste over til Kromann, der i Aar skal have ca. 250 medens Wilkens kun har ca. 125. Men Wilkens troede naturligvis det var Stoffets Mængde og opgav den eneste fornuftige Bog: Høffdings Oversigt. Hans Plan er pædagogisk umulig“.

Allerede et halvt år efter, at Thomsen havde aflagt examen philosophicum, bad Høffding ham om at læse korrektur på 2. udgaven af *Etik* (jvf. optegnelsen 18.12.96). 29. dec. 1896 noterede den unge studerende stolt i dagbogen: „Oppe hos Høffding – havde den Fornøjelse at han rettede alt det jeg havde haft at indvende“.

Først hen på efteråret 1897 var arbejdet med udgivelsen af etikken færdig. I forbindelse hermed skrev Thomsen til Høffding:

Gl. Kongevej 123, d. 17/9 97

Kære Hr. Professor Høffding

Hermed sender jeg sidste Ark, som jeg modtog i Gaar, der var ingen 3de Korrektur, saa jeg har derfor rettet de Par Fejltryk jeg har opdaget, i 2den Korrekturark, i det jeg antager, at de saa bliver rettet sammen med Professorens Rettelser.

Jeg takker Professoren mange Gange for den Tillid og Ære, De har

vist mig ved at betro mig at læse Korrektur paa Deres Etik, jeg har gjort det med Glæde og Interesse, og det er blot til Slut mit Haab, at min Bestræbelse for „at være trofast i det Smaa“ maa være lykkedes mig nogenlunde.

Med hjærtelig Tak og ærbødig Hengivenhed
er jeg Professorens
Anton Thomsen¹³⁾

Også senere anvendte Høffding Thomsen som kritisk læser i forbindelse med gen- og nyudgivelser.

I okt. 1898 blev Anton Thomsen forlovet med Ada Adler (1878–1946), der studerede klassisk filologi og var datter af grosserer B.D. Adler. To år efter indstillede han sig til konferens og afleverede 20. dec. 1900 sit konferensspeciale, en besvarelse af opgaven: „Der ønskes en Drøftelse af det Spørgsmaal, hvilken Berettigelse og Betydning ethiske Synspunkter have ved Værdsættelsen af religiøse Fænomener, – og en Oversigt over dette Spørgsmaals Behandling i det 18de og det 19de Aarhundredes Filosofi“. ¹⁴⁾ Allerede 22. dec. lyder det i dagbogen: „Malet paa Skabet. Da jeg omtrent var færdig kom Elise [A. Th.'s lillesøster] c. 2 over paa Fars Atelier og sagde at Høffding var oppe hos os. Styrkede strax Hjem. Høffding havde først været oppe hos min Svigerfader for at træffe mig der og var saa gaaet herud for at sige at han havde læst den principielle Del af min Opgave og fandt den udmærket. Høffding meget elskværdig. Sad inde hos mig og drak Vin og ønskede mig til Lykke. Ogsaa Ada havde han ønsket tillykke. Alt staar vel...“.

Høffdings hurtighed og hans personlige fremmøde tyder på, at han har omfattet sin elev med mere end almindelig interesse. 5 år senere gentog forløbet sig.

Efter sin konferens begyndte Anton Thomsen at opbygge en med tiden omfattende manuduktionsvirksomhed. Udover at overveje disputatsemne – Fichte nævnes både i 1901 (28.6) og i 1902 (16.3), samme år blev også Treschows værker studeret med et disputatsarbejde for øje (20.9, 31.10, 7.12) – udarbejdede han en stor afhandling om Kants begreb om Ding an sich, der med Høffdings anbefaling blev optaget i *Kant-Studien* og en afhandling om Benekes moralfilosofi, som ubeset af udgiveren og ligeledes på Høffdings anbefaling blev antaget til *Archiv für Geschichte der Philosophie*. ¹⁵⁾ Begge tidsskrifter hørte til tidens førende. Thomsen synes at have haft Høffdings fulde støtte.

Beskæftigelsen med Kant medførte en mindre korrespondance med Høffding, hvori Anton Thomsen – yderst forsigtigt og respektfuldt, men

Anton Thomsen ca. 1910-13

alligevel selvbevidst – kritiserede sin læremesters fortolkning af den kantske filosofi.¹⁶⁾ Desuden udgav han i 1903 et grundrids af psykologien.¹⁷⁾ Efter at have foretaget en længere rejse til Italien fra 19. febr. til 14. maj 1901 sammen med sin forlovede og dennes familie var de to unge blevet gift 9. okt. samme år, så den unge magister havde mere end nok at se til. Ægteskabet opløstes i 1912, hvorefter Anton Thomsen samme år giftede sig med forfatterinden Olga von Eggers (1875–1945).

Igennem en årrække inviterede Høffding i vinterhalvåret ældre studerende og yngre kandidater til „filosofiske teer“ hver anden onsdag aften, hvor værten og hans gæster skiftedes til at holde foredrag for hinanden og diskuterede det fremlagte. 18. febr. 1903 holdt Anton Thomsen foredrag om Hegels tidligste religionsfilosofi. Samme aften skrev han i dagbogen: „Kl. c. 8 til Høffding. Holdt mit Foredrag hvilket gik særdeles godt. Høffding roste det som det bedste jeg havde lavet og vilde have det trykt. Meget fornøjet“.

Hermed var disputatsemnet fastlagt. Efter indgående studier af Hegel bl.a. på grundlag af manuskripter – som var udlånt fra Berlin til Kgl. Bibl. – kunne Thomsen 29. sept. 1904 anføre i dagbogen: „Begyndte at arbejde p: ikke læse til men skrive paa min Doktordisputats“.

Allerede 27. april 1905 var afhandlingen færdig. 3. maj afleveredes manuskriptet til Høffding, dog uden bilagene, som ikke var færdigskrevet. Derefter begyndte det at gå rigtig hurtigt. Allerede 7. maj skriver Thomsen i dagbogen: „Arbejdet fra om Morgenens paa det sidste af Noterne til min Disputats. c. Kl. 3½ da jeg manglede 3 Linjer i det Sidste kom Høffding... af sig selv herop for at sige at han havde læst ⅔ af Afh. (den sidste Tredjedel er den bedste) og var meget tilfreds med den. Vi talte saa nærmere om Indlevering og Trykning“.

Hvad Høffdings kolleger og medbedømmere mente om sagen var tilsyneladende uden interesse.

15. maj blev disputatsarbejdet indleveret til Universitetet.¹⁸⁾ Samme dag aftalte Thomsen med Kromann, at denne læste afhandlingen i slutningen af maj, og han besøgte Wilkens, som lovede at læse den inden 25. maj. Allerede 3. juni havde Høffding sit votum klar til de to kollegers underskrifter. Indstillingen om antagelse blev forelagt på fakultetets møde 7. juni. Ingen indsigelser. Allerede om aftenen efter mødet kom Høffding op til Anton Thomsen, som boede i Skindergade, for at meddele antagelsen og læse sin indstilling op for ham. I al sin korthed lyder den således:

Som Afhandling for Doktorgraden har Mag. Art. Anton Thomsen til Fakultetet indsendt en Afhandling, hvis Titel er: „Hegel. Udviklingen af hans Filosofi til 1806“.

Afhandlingens Emne er det for Filosofiens senere Udviklingsgang skæbnesvangre Vendepunkt, da Overgangen blev gjort fra Nyhumanismen og den kritiske Filosofi til den romantiske Skoles Konstruktioner. I Hegels personlige Udvikling kan dette Vendepunkt bedst studeres, idet han langsomt optager og bearbejder Tidens forskellige Tankemotiver, og det er forsaavidt et heldigt Greb, Forfatteren har gjort ved sit Valg af Emne, selvom der var andre Emner, der kunde have været mere lærerige for ham selv. Han har behandlet sit Emne med stor Grundighed og Lærdom. Saaledes har han haft Hegels Manuskripter fra Ungdomstiden til Laans fra Berlinerbiblioteket og underkastet dem en mere indgaaende Undersøgelse end tidligere Forfattere (Rosenkrantz, Haym), der have behandlet samme Stof. Afhandlingen maa siges at give nye Bidrag til ret Forstaaelse af den Periode i Filosofiens Historie, den behandler, og ved den Maade, paa hvilken Forfatteren har behandlet sin Genstand, har han desuden faaet Lejlighed til at vise, at han selvstændigt har tænkt over de Spørgsmaal, hvis Historie han undersøger.

Vi indstiller Afhandlingen som værdig til at forsvares for Doktorgraden.

Den 3. juni 1905

Harald Høffding K. Kromann Cl. Wilkens¹⁹⁾

29. sept. fandt forsvaret sted. *Politiken* omtalte begivenheden dagen efter og refererede handlingen – traditionen tro – i lidt ironiske vendinger. Ogsaa *Nationaltidende* ofrede spalteplass på sagen. Her blev Høffding citeret for at have kritiseret afhandlingens længde: „Korthed“, sagde Prof. Høffding, „er Vittighedens Sjæl, og her er altfor meget Rhetorik, altfor meget Svada“.

I følge *Politiken* afsluttede Høffding sin opposition med bl.a. at sige: „De har siddet for meget i Studerekammeret, unge Mand. Se dig ud, Svend Vonved, lev Livet... Verden er større og rigere end De tror, boglærde Præses“. Høffding synes her at give udtryk for, at trods al sin begavelse og lærdom var Thomsen præget af menneskelig umodenhed og manglende livserfaring.

Efter Høffding opponerede jura-professoren Viggo Bentzon ex auditorio. Forsvarshandlingen sluttede med en opposition af Wilkens og en afsluttende bemærkning fra doktoranden, hvori han – i overensstemmel-

se med god skik – udtrykte sine ønsker for Det filosofiske Fakultets fremtid.

Blandt Thomsens efterladte papirer findes tre blade med henholdsvis Høffdings, Bentzons og Wilkens navn på. På bladene er skrevet enkelte stikord, de er prydet med små tegninger. På bladet med Wilkens navn er tegnet et brutalt udseende mandshoved, som imidlertid ikke minder om opponentens aristokratiske ansigtstræk. Det er Thomsens notater i forbindelse med forsvaret. På bladet mærket „Høffding“ står øverst: „Kortere. Rhetorik“. Nogle år senere skrev Thomsen i dagbogen: „Jeg elsker Rhetorik, men hader de Fraser, der skal dække. Der er Forskel paa at gentage, slaa fast og udsmykke og saa besmykke, fordreje og skjule paa den anden Side“ (18.12.1908).

I årene efter disputatsen synes Høffding at have knyttet sig nærmere til Anton Thomsen og hans kone Ada. Han kom ofte hos det unge par i Skindergade, senere i Nørregade, både inviteret og uanmeldt, spiste middag hos dem og spillede kort med dem. På trods af sine mange forbindelser var Høffding en ensom mand. Han havde været enkemand siden 1877, og efter dagens arbejde har det været ham til glæde at komme i det unge hjem. På flere af Thomsens breve til Høffding har også Ada Thomsen – som deltog i Høffdings „filosofiske teer“ – tilføjet en hilsen.²⁰⁾

Ada Thomsen blev magister i klassisk filologi i 1906 og året efter planlagde parret en længere udenlandsrejse. 4. marts 1907 kunne Høffding meddele, at det filosofiske fakultet havde indstillet Anton Thomsen som nr. 1 til at modtage et rejselegat. 25. marts kom Høffding til middag og fortalte, at han havde været hos chefen for kultusministeriets 3. kontor, F.J.G. von Stemmann, for at anbefale, at Thomsen bevilgedes yderligere støtte. Høffding, skriver Thomsen samme dag i dagbogen: „havde været hos Stemmann for at tale om mig og gav mig uopfordret en længere Anbefaling til Ministeriet“.

Anbefalingen lød:

Dr. Anton Thomsen hører til de unge Videnskabsmænd, af hvilke dansk Forsken og dansk Universitetsliv har Ret til at vente betydeligt Arbejde i Fremtiden. Hans Afhandlinger, der tildels ere fremkomne i udenlandske Tidsskrifter, angaa mest Filosofiens Historie, som han behandler med kritisk Stringents og med Selvstændighed, men ogsaa paa andre Omraader har han vist sig at være vel orienteret, ligesom han ogsaa har gode Evner som Lærer for Studerende.

Paa det Punkt i hans Udvikling, hvor han nu befinder sig, vil et ikke

for kort Ophold i Udlandet være af stor Betydning for ham. Konsistorium har, efter en varm anbefaling af Det filosofiske Fakultet, bevilliget ham 1000 Kr. til en videnskabelig Rejse, men da det vilde [være] heldigt, om han kunne blive længere ude, end denne Sum tillader, anbefaler jeg paa det varmeste, at der fra det høje Ministeriums Side ydes en Forøgelse af dette Stipendium.

Den 25. Marts 1907

Harald Høffding
Professor ved Universitetet.²¹⁾

Svend Vonved skulle ud i verden!

Efter at forårets manuduktion var afsluttet, rejste ægteparret Thomsen i juni 1907 i udlandet for først at vende tilbage i dec. Den første del af rejsen – til Lübeck – gjorde Høffding med. Han skulle besøge sin gamle ven, sociologen og filosofen Ferdinand Tönnies (1855–1936). Efter en kort afstikker over Alperne opholdt parret sig i længere tid i Wien, hvor Anton Thomsen gik til forelæsninger på universitetet og knyttede forbindelser til stedets filosoffer, f.eks. til Friedrich Jodl (1849–1914), Ernst Mach og den senere så kendte logiske positivist Otto Neurath (1882–1945). Et foredrag af kemikeren, filosofen og videnskabshistorikeren Wilhelm Ostwald (1853–1932), som Thomsen allerede 1904 i et brev til Høffding havde udtalt sig yderst kritisk om,²²⁾ begejstrede begge ægtefæller, og Anton Thomsen skrev hjem til Høffding, at „Ostwald er en meget stor Mand“. ²³⁾ Hjemrejsen gik over Berlin, hvor der knyttedes forbindelse til nykantianeren Ernst Cassirer (1874–1945). I alt 8 rejsebreve sendtes hjem til Høffding.

Efter hjemkomsten kastede Anton Thomsen sig over studiet af David Humes filosofi. 12. sept. 1908 begyndte han at skrive på, hvad der skulle blive hans store bog om Hume, som udkom i jan. 1911 og som i 1912 udsendtes på tysk.²⁴⁾ Det var Høffdings anmeldelse af dette værk, der medførte det brud mellem dem, som Høffding senere omtalte i sin nekrolog og i erindringerne.

Bruddet mellem Høffding og Thomsen

Thomsens bog om Hume er med sine ca. 450 sider et omfattende arbejde og er ydermere kun første bind af et påtænkt værk i to bind. Andet bind udkom aldrig. I det udgivne beskrives Humes liv, hans erkendelsesteori og hans psykologi. Det noget overraskende synspunkt er, at Hume som erkendelsesteoretiker er umådelig overvurderet, og at hans egentlige

storhed som videnskabsmand og tænker snarere ligger inden for religionshistorien og religionskritikken end inden for erkendelsesteorien. Dette synspunkt skulle have været begrundet i det planlagte andet bind.

Bogen rummer mange angreb på Høffdings erkendelsesteori og psykologi. F.eks. kritiseres Høffdings behandling af sjæl-legeme problemet (s. 348, 425), og det mere end antydes, at Høffding blander psykologiske og erkendelsesteoretiske spørgsmål sammen (s. 378). Men disse kritikpunkter er små i forhold til det frontale angreb på Høffdings psykologi, som bogen rummer. Selv den psykologiske tredeling af bevidsthedsstyringer i erkendelse, vilje og følelse – som udgjorde hovedinddelingsprincippet i Høffdings psykologi – forkastes til fordel for en to-deling (s. 334 ff.) i erkendelse (fornemmen og forestillen) og følelse (fornemmelse og forestilling tonet af lyst eller ulyst). Denne kritik var Høffding bekendt. Allerede i 1903 havde Thomsen skitseret en psykologi baseret på en sådan to-deling.²⁵⁾

Mest markant kritiseres Høffding i det ganske korte afsnit om følelsernes psykologi, der afslutter bogen. Heri reduceres hele Høffdings fremstilling af følelseslivets psykologi til ganske få linjer; enhver tale om f.eks. „erotisk Følelse“, „ethisk Følelse“ og „religiøs Følelse“²⁶⁾ reduceres til en tale om „erotiske Forestillinger“, „ethiske Forestillinger“ og „religiøse Forestillinger“ oplevet med en bestemt følelsestøning. Også Rousseaus hævde af følelsernes selvstændighed, af følelseslivet som en autonom del af den menneskelige konstitution, en opfattelse om Høffding havde tilsluttet sig, gøres til genstand for angreb: „Det Høffding kalder hans [Rousseaus] 'indtrængende Hævdelse af Følelseslivets Ret og Betydning', har nemlig ikke det Fjerneste at gøre med en Hævdelse af det videnskabelige Følelsesbegreb. Man kan kalde denne Rousseaus „Hævdelse“ for en Kamp mod visse Sider af den traditionelle Moral, man kan kalde den mystisk Religiositet, Sentimentalitet, Hysteri, følelsesfuld Optimisme, eller hvad man vil; men den hører kun hjemme i Skønlitteraturen eller maaske i Ethikkens Historie; med videnskabelig Psykologi har den Intet at gøre“.²⁷⁾

Thomsen synes her at give sin vurdering af den videnskabelige karakter af denne del af den høffdingske psykologi.

Allerede som ung studerende havde Anton Thomsen angrebet Høffdings opfattelse af følelseslivet. 9. febr. 1898 skrev han således i sin dagbog: „Da jeg i Mandags opponerede, mente Høffding, at jeg angreb Følelsen og erklærede mine Udtalelser for Idola specus... Videnskabeligt kan man kun tale om Følelsen som en Lyst eller Ulystbetoning knyttet til enhver Fornemmelse eller Forestilling. Al Psykologi maa være

Erkendelsens Psykologi..., men at skrive Kapitler om Følelsen er taabeligt og for Høffdings Vedkommende grundet paa, at det er ham og ikke mig, der har gjort megen uklar Forestilling til Følelse. Ak, ulykkelige Paavirkning fra Rousseau“.

Udtrykket „Idola specus“ stammer fra Francis Bacon og betegner de vrangforestillinger, der grunder sig i menneskets individuelle træk, f.eks. i tilbøjelighed til at slutte fra sig selv til andre. Med anvendelsen af det baconiske udtryk har Høffding vel villet antyde, at den unge studerende med en begrænset livserfaring og et dominerende intellekt ikke har ydet det menneskelige følelsesliv fuld retfærdighed. Dette argument, som går på personen Thomsen og ikke på sagen, har næppe pacificeret det unge menneske, der – i parentes bemærket – på dette tidspunkt var angrebet af voldsom forelskelse og i sine følelsers vold. I hvert fald viser de følgende dagbogsoptegnelser, at Thomsen har været vred. I forbindelse med Høffdings kollokvier over etik arbejdede Thomsen på samme tidspunkt på en kritik af afsnittet med titlen „Hengivelse“ i Høffdings *Etik*,²⁸⁾ hvori især begrebet om den universelle sympati indgår. 26. febr. skriver Thomsen i dagbogen: „Om Morgen til Høffdings Kollokvier om Etik, ret kraftigt oppe at skændes med ham om Begrebet alm. Menneskekærlighed“. – Og igen 5. marts: „Kl. 9 til Høffdings Kollokvier over Ethik, atter lidt op at skændes med denne Jesuit“.

Det er interessant, at Anton Thomsen i denne forbindelse har nævnt påvirkningen fra Rousseau. I sin redegørelse for den finske filosof og Feuerbach-udgiver Wilhelm Bolin's (1835–1924) forhold til danske filosoffer, citerer K. Sorainen en kritisk bemærkning vendt mod Rousseau i et brev fra Thomsen til Bolin („Nu har Rousseau [til forskel fra Voltaire] altid været mig inderligt imod personligt“), og fortsætter: „Høffding hade ju med förkärlek behandlat Rousseau, och Thomsen kunde knappast heller vara okonig om en opinion, som Valdemar Vedel har omtalat för mig, att nämligen studenterna på 90-talet voro övertygade om, att kontroversen mellan Höffding och Brandes, bl.a. i... polemiken om Nietzsche, i grunden berodde på, att den förre hyllade Rousseau, den senare Voltaire“.²⁹⁾

23. jan. 1912 skrev Thomsen også til Bolin: „Da Høffding i c. 1895 – efter Fuldendelsen af sit store og dygtige Arbejde: Den nyere Filosofis Historie – begyndte at lægge særligt an paa Rousseau, var det intet godt Tegn, skønt jeg ikke forstod det dengang, men – heldigvis – først efter hans religionsfilosofi i 1901. Religion og James, Rousseau og „Følelse“, „Inderlighed“, „Personlighed i religiøs Forstand“ – osv har i de senere Aar undermineret, hvad der engang var ... dygtigt“. Påvirkningen fra

Rousseau er i goerne både blevet set og angrebet, og som dagbogen viser – i modsætning til, hvad Thomsen huskede i 1912 – også forstået af Anton Thomsen. Og hans kritik i Hume-bogen af Høffdings Rousseau-inspirerede lære om følelseslivet må have været denne bekendt og har næppe kunnet overraske.

Hume-bogen udkom 10. jan. 1911. Allerede i marts forelå Høffdings svar i en stor anmeldelse i *Nordisk Tidskrift*.³⁰⁾ Interessen samler sig her især om den sidste del af anmeldelsen, hvori Høffding imødegår Thomsens kritik af hans psykologi. Kritikken af den psykologiske tre-delning opfattes af Høffding som noget nær en fiks idé, og kritikken af begrebet om en religiøs følelse synes at bero på, at Thomsen af antireligiøse grunde lukker øjnene for „det menneskelige sjæleliv i alle dets former og forgreninger“ og derfor ikke forholder sig som den nøgterne iagttagelse af den menneskelige psyke.³¹⁾ Høffding påtaler også selve tonen i Thomsens polemik:

„Det er så meget des underligere, at forf. er betænkelig ved at give følelseslivet, hvad der tilkommer det, som han selv ikke nægter sig noget i retning af at give sine følelser luft overfor retninger eller forfattere, der er ham imod. ... Der er her noget, der skæmmer forf.s polemik. ... Jeg vilde meget nødtigt se, at en sådan tone blev almindelig i filosofisk diskussion herhjemme. Det kan ikke være forf.s mening at ville sænke niveauet“.

Høffding slutter sin anmeldelse med følgende svada: „Det er en ven og medforsker, der her slutter sin kritik med det ønske, at der med den lærdom og skarpsindighed, hvorom også det foreliggende arbejde vidner, mere og mere måtte forene sig en åben sans for livets fylde og mangfoldighed og en mere virkeligt kritisk holdning, så at en indbildt exakthed ikke købes med overseen og udskyden af, hvad der først giver tanken dens indhold og dens opgaver“.³²⁾

Samme kritik som i 1898 og ved disputatsforsvaret i 1905! Det er forståeligt, at Thomsen – som i sine dagbøger fremtræder som et menneske domineret af voldsomme følelser, stemninger og lidenskaber og i hvis natur, som Wilkens skrev i sin officielle nekrolog, heterogene elementer forenedes³³⁾ – måtte reagere på denne stadige nedvurdering af hans sans for det menneskelige, eller – med Høffdings ord – for de følelser, der giver „tanken dens indhold og dens opgaver“.

15. marts skrev Anton Thomsen i dagbogen: „... Gik efter Middag til Far og Mor for at se Høffdings Anmeldelse af „Hume“. Den var helt igennem personlig og rettet mod noget, Høffding kalder Anton Thomsen. Den var naivt-ondskabsfuld flere Steder og ikke paa noget Punkt

drejende sig om Sagen.... Hvis Høffding ikke forstaar, hvad en saadan Anmeldelse betyder er han endnu mere naiv, end jeg hidtil har anset ham for“. – Og igen 17.marts: „... Med Ada til Rektorselskab hos Erslev om Aftenen... Høffding kom til Slut hen og sagde, at han snart vilde sende mig en Anmeldelse og han haabede at jeg vilde kunne for-døje den. Denne Vits antager jeg bliver den sidste han vil komme til at sige mig, og jeg havde haft Lyst til at sige, at jeg havde læst den og at den ikke hørte til den tungere Kost, men til den Gift, man kaster op. Lod imidlertid som intet og har i det hele med nogen Overvindelse og efter lang Overvejelse bestemt mig til – af Hensyn til Fortiden – intet at svare ham, skønt det svært har kriblet i mine Fingre“.

21.maj synes Anton Thomsen at have drøftet sit forhold til Høffding med farbroderen Vilhelm Thomsen. Af en vanskeligt læselig blyanttilfø-jelse til dagbogsoptegnelsen for denne dag synes det at fremgå, at Høff-ding er blevet betegnet som „uendelig forfængelig“. 29.juni omtaler Thomsen, at han har „afsendt afsluttende Brev til Høffding“. Det frem-går dog også af dagbogen, at han senere har skrevet til Høffding (f.eks.6.11.1911). Samtlige breve fra Høffding til Anton Thomsen – undtagen et ret intetsigende fra jan. 1911 – synes tilintetgjort; i Høff-ding-arkivet findes 22 breve fra Thomsen til Høffding, det sidste fra 28.sept. 1910, hvori Thomsen takker for fremsendelsen af – formentlig – *Den menneskelige Tanke* og beretter om sit arbejde med Hume. Ingen af disse breve bidrager i særlig grad til forståelse af modsætningen imellem dem. Høffding selv har imidlertid i sine erindringer offentliggjort brud-stykker af 3 breve til Anton Thomsen fra 1906.³⁴) Disse skal omtales senere.

Allerede 19.marts 1911 havde Anton Thomsen i et brev til Bolin klaget over Høffdings anmeldelse: „Om min Bog om Hume kan jeg kun sige, at den har faaet en meget venlig Modtagelse, kun har Høffding i det Letterstedske Tidsskrift [Nordisk Tidsskrift] skrevet en Anmeldelse, der er meget lidt saglig, men desmere personlig – paa enkelte Punkter synes den mig lige paa Grænsen af, hvad jeg vilde kalde loyal. Jeg ved ikke, om De har læst den, den gjorde mig ondt, da jeg i mange Aar har staaet ham nær. Han har her konstrueret et Billede af En, der er ham ret antipatisk, men som jeg tør sige, ikke ligner mig synderligt. At jeg paa mange Punkter i rent exakte Problemer har været uenig med ham, er jo en ærlig Sag, og ærligt er det jo ogsaa at sige det rent ud. Hans rent personlige Angreb har derfor vakt min Uvilje“. Nu vidste Bolin, som skulle møde Høffding i Helsingfors, hvordan Thomsen så på dette an-greb, „der er rettet under en pseudo-venskabelig Form“.

I sit svar 1. april forsøgte Bolin at slå koldt vand i blodet på sin unge korrespondent: „Mein lieber junger Freund. Soeben habe ich den bewussten Artikel in Nord.Tidskr. durchgelesen. Ich verstehe Ihre Enttauschung, weil Sie volle Zustimmung erwartet; aber ich kann die ganze Haltung und die dabei entwickelten Einsichten nicht tadeln. Ebensowenig macht mir der Artikel den Eindruck eines tückischen Unwillens, den Sie darin finden wollen. Ehrlich gestanden: das Ganze hat einen wissenschaftlichen Ernst, wie ich ihn [Høffding] hier erwartet...“.

14. maj svarede Thomsen Bolin og skrev bl.a.: „Intet har været mig fjærnere end fra Høffdings Side at vente ubetinget Tilslutning – end ikke Anerkendelse af Hovedsynspunkter har jeg kunnet vente, fordi jeg i Bogen paa saa at sige alle Hovedpunkter er gaaet imod ham. Saaledes er nu engang Menneskene, og jeg vil ikke selv være bedre engang – desværre maaske snarere lidt værre. Men det er just „de venlige Ord“ [Høffdings slutord], De omtaler, der kunde have været sparet. De er skurrende falske... Og ved Slutningsstykket kan jeg kun tænke paa en vis Herre, der optraadte engang [i] Gethsemane Have. I Virkeligheden er jeg maaske den, der forstaar Høffding bedst her af alle Mennesker. Med Glæde ser man ikke, at Ens eneste Elev gaar lige stik imod En – navnlig ikke, naar man er blevet gammel, meget feteret, sacrossanct i alle Retninger og med noget af den Forfængelighed, al ydre Anerkendelse skaber – og som jeg sikkert ogsaa faar, hvis jeg da faar Anerkendelse. Men det stemmer med min Natur at slaa lige i Ansigtet og just ikke at bruge de Vendinger, der aabenbart har bragt Dem til at lægge noget helt Andet ind i Artiklen end ment. Slaa lige til og kæmp om Realiteterne – maaske ogsaa paa en lidt mindre overlegen Professor-Maade end Høffdings“.

Også senere forsøgte Bolin at glatte ud; men Thomsen var upåvirket. I et brev til Bolin fra 27. dec. 1911 giver han sin samlede vurdering af Høffdings personlighed og filosofiske udvikling:

„Hvad Høffding angaar, da mener jeg, at der er sket en – meget langsom – Forskydning. Fra Sidst i 1890erne har „det religiøse Problem“ interesseret ham mere og mere, og just ikke saaledes, som jeg har behandlet det. Det er faktisk dette, der er os imellem; fra Tiden omkring 1901, da Høffdings Religionsfilosofi udkom, synes det mig, at han mere og mere har villet optræde som en Slags Religionsstifter. Hans Standpunkt er jo faktisk det samme som den engelske Deismes og Kants, men personligt er han mest paavirket af Rousseau. Han har altid herhjemme staaet til Venstre og været vant til den Stilling; han holder ikke af at befinde sig til Højre. Desuden har han som gammel Theolog altid haft

en Kærlighed til Religion – ganske vist efterhaanden til en Religion, han har lavet sammen til sig selv. Men det har været sørgeligt at se, hvorledes denne Interesse for det Religiøse efterhaanden er blevet det Dominerende – alt hvad han har skrevet i det 20. Aarhundrede har lidt derunder. Den Grundanskuelse, De og jeg har, er ham egentlig mere imod end et positivt religiøst Standpunkt; og jeg tror at han (efter en Yttring, jeg har faaet refereret) ikke er langt fra at opfatte sit Professorat i Filosofi, der jo bringer ham i Forbindelse med saa mange Unge, som noget i Lighed med et Præsteembede. Han taler om, at hans Filosofi 3: Religionsfilosofi 3: Religion, har været mange til Trøst og Støtte og mener at dette skulde give den Berettigelse“.

Da Anton Thomsen som professor i 1915 holdt sin første forelæsning 6. sept., sagde han til de unge studenter bl.a.: „Jeg vilde gerne ikke blot være Deres lærer men tillige Deres personlige ven, og så vidt det er mig muligt stå Dem bi med hjælp og råd, men eet kan jeg ikke være for Dem: Deres sjælesorger. Jeg er ikke lærer i livsanskuelser; med dem må De gå til slægtninge og venner“.³⁵⁾

Ud fra det ovenstående er det klart, at denne udtalelse udtrykker en afstandtagen fra Høffding. Høffding havde – i Thomsens øjne – snarere forvaltet sit embede som et præsteembede end som en videnskabelig stilling. Dette skulle der nu rådes bod på.

Thomsens kritik af Høffdings religionsfilosofi

I efteråret 1911 var Anton Thomsen travlt optaget af sit næste arbejde, et mindre skrift med titlen *Religion og Religionsvidenskab*, som udkom i november samme år, og som med sine utilslørede angreb på kristendommen vakte en del opsigt og forargelse. Han fik dog også tid til i dagbogen at notere, at han 28. sept. havde talt med sin medmanuduktør Herdis Krarup, „der refererede mig adskillige Udtalelser til hende af Høffding om mig. Disse viser hans sande Natur og virkelige Sindelag“.

Religion og Religionsvidenskab er skrevet ud fra et princip, som Thomsen tilsyneladende mente at have overtaget fra den tyske filosof og religionskritiker Ludwig Feuerbach, nemlig at en bestemmelse af religionens væsen må grunde sig på en undersøgelse af såkaldt primitiv religiøsitet understøttet af studier af paralleller imellem primitive religiøse forestillinger og bevidsthedslivet hos børn og sjæleligt syge.³⁶⁾ En mere abstrakt analyse, byggende på såkaldte „højere“ religioner, må derfor forkastes. Hermed synes Høffdings bestemmelse af religion som en tro på værdiernes beståen³⁷⁾ implicit at være tilbagevist. F.eks. mente Thom-

sen: „Med stor Uret har man fra filosofisk Side set Troen paa en „moralisk Verdensorden“ som Kærnen i al Religion; „de praktiske Postulater“ [Thomsen henviser her til Kant], det at Verden havde en Mening, eller at „Værdierne bestod“ [henvisning til Høffdings religionsfilosofi], er gjort til det religiøse Grundaxiom. Det er ganske urigtigt, thi det er en Tanke, der meget sent er opstaaet, som de fleste religiøse Lag slet ikke har optaget i sig, og som kun, hvor en saadan Optagelse er sket, har fundet Udtryk paa en saare ufuldkommen Maade“. ³⁸⁾

Dette fremtræder umiddelbart som en sagligt begrundet kritik af Høffding for at sammenblande religionshistorie med religionsfilosofi.

Andre udfald imod Høffding er imidlertid holdt i en noget anden tone. Efter at have nævnt „de gamle Religioners“ barnlige forestillinger om, at begyndelsen til alt f.eks. var vandet og en moskusrotte, hedder det: „Principielt er Postulatet om Livets Mening og Værdiernes Bestaaen ikke et Haar bedre end Historien om Moskusrotten. Man kan naturligvis ende saa langt ude i det Blaa, at man siger, at Verden skal have en „Mening“, som vi aldrig kan forstaa, eller at Værdierne skal bestaa som „Værdier“, Mennesker aldrig har kendt eller kommer til at kende – men saa maa enhver dog kunne se, at baade „Mening“, „Værdi“ og „Bestaaen“ er de tommeste Ord“. ³⁹⁾

Det må være denne bemærkning, som Høffding tænker på, når han i sine erindringer siger, at Thomsen havde kritiseret og spottet hans religionsfilosofi. ⁴⁰⁾ Hvem af de to kamphaner, der var mest nærtagende, er vanskeligt at sige. Man skal kende Høffdings mangeårige pukken på Thomsens umodenhed for at læse anmeldelsen af Hume-bogen, som Thomsen gjorde; og når Høffding fornærmet kalder Thomsens kritik af religionsfilosofien for spodsk, synes det at bekræfte Thomsens tale om Høffdingsanfængelighed.

På trods af, at bruddet imellem Thomsen og Høffding ud fra dennes erindringer at dømme synes endeligt, fremgår det af Thomsens dagbøger, at Høffding senere forsøgte en tilnærmelse. 8. marts 1912 skrev Thomsen i dagbogen: „Manuduceret. Meget træt. Høffding kom her Kl. 7 og var meget forsonlig. Modtog ham venligt.... Skrevet til Høffding“.

Denne tilnærmelse kom kort efter, at der i dagbladet *København* havde været et angreb på Thomsen.

Angrebet blev indledt 19. febr. med en tospaltet anmeldelse af *Religion og Religionsvidenskab* ved Gunnar Engberg (1882–1956), der på det tidspunkt var sekretær i KFUM. Efter at have nævnt Høffdings anmeldelse af Hume-bogen og yderst kritisk omtalt Thomsens nye skrift, angribes

Thomsen for at føre usømmelig tale; formen karakteriserer manden, og Thomsens form er „Tonen fra Integade“ (hvor *Politikens* redaktion havde til huse). Når man stiller spørgsmålet: „Hvem skal efterfølge Høffding?“, får man svaret: „Anton Thomsen“. Men, skriver Engberg: „Mit Spørgsmaal er: som Professor i Filosofi, som Lærer for Studenter fra alle Fakulteter, som den, de halve af dem maa høre, som Ungdomslederen ved Universitetet, – er mulige videnskabelige Kvalifikationer da ene afgørende? Kan man ikke – just til den Post – menneskeligt diskvalificere sig paa en saadan Maade, at man dog bliver utænkelig. Kan man det, da forekommer det mig, at Dr. Anton Thomsen har gjort det“.

Dette synes at være startskuddet til den kampagne mod Anton Thomsen fra kristelig side, som kulminerede i forbindelse med ansættelsessagen i 1915.

Næste dag fulgte bladet anmeldelsen op med en redaktionel bemærkning i anledning af Engbergs „særdeles berettigede Angreb paa Dr. phil. Anton Thomsen“, hvori denne ikke efterlades megen ære. I forbindelse hermed siges det, at det er blevet antydet, at Thomsen skulle være udset til Høffdings efterfølger; men bladet kan „fra allersikreste Kilde“ meddele, at „Professor Høffding, der befinder sig i fuld Virkekraft, aldeles ikke tænker paa at gaa af“, og at der i øvrigt er mange andre kvalificerede mulige ansøgere til professoratet end Thomsen i kredsen omkring Høffding. At den „allersikreste Kilde“ var Høffding selv, nærede Thomsen ingen tvivl om. Samme dag skrev han i dagbogen: „... Et nyt ondartet Angreb i 'København'. I samme Artikel erklærede Høffding at han ikke gik af naar han blev 70“.

Meddelelsen må have fyldt Anton Thomsen med en forståelig bitterhed og med en voldsom harme rettet imod Høffding; han har opfattet Høffdings beslutning som en direkte trussel imod sine egne fremtidsudsigter og som et slag imod sine forventninger om, at han efter mange års anstrengende manuduktionsarbejde i 1913 kunne indtage den plads, der var hans, som Høffdings efterfølger.

Men tilbage til Anton Thomsens kritik af Høffdings religionsfilosofi. Den kunne næppe have kommet som en overraskelse for ham.

At Anton Thomsen var en kyndig religionshistoriker er aldrig blevet bestridt. Det første arbejde, som han offentliggjorde, var en religionshistorisk studie, der udkom i 1901, og som i 1906 publiceredes i omarbejdet form på tysk i *Archiv für Religionswissenschaft*.⁴¹⁾ Thomsens religionshistoriske interesse synes at være bestemt af en i løbet af 1890erne voksende afstandtagen fra kristendommen. Allerede i efteråret 1893 synes han at have fjernet sig afgørende fra barndomshjemmets kristentro.

I sine afsluttende betragtninger over 2. bind af dagbogen – strækkende sig fra 22.8.1893 til 17.9.1894 – skriver han bl.a.: „Min Kristendom – om jeg nogen sinde har været i besiddelse af en saadan – blev opløst“. Alligevel har han i årene derefter troet på en gud og på et personligt forsyn (se fortalen til 3. bind af dagbogen og efterordet til samme, dateret 1. jan. 1896, hvori han bl.a. skriver: „... Jeg tror paa en Gud, men tør intet sige nærmere; – jeg mener at have følt hans hjælpende Haand saa mange Gange saa at det er mig umuligt at frigøre mig fra Troen“). 18. marts anføres følgende betragtning i dagbogen: „Jeg kan tænke konsekvent og rigtigt til en vis Grad, men jeg kan ikke tænke til Bunds – jeg kan eller tør ikke skille mig ved Forestillingen om Gud... – Jeg kan gøre mig fri og har gjort mig fri for alle Fordomme, men her kan jeg ikke – her bliver som Nietzsche siger: En Stump af Theologen tilbage i mig“.

Når Høffding senere fraskrev Anton Thomsen indsigt i religiøse stemninger, viser det blot det ikke usædvanlige, at teoretisk viden og praktisk menneskeforstand ikke altid findes hos en og samme person.

Regnet i hvert fald fra udgivelsen i 1906 af hans og vennen Cai Viales (1875–1906) oversættelse af Humes afhandling om religionens oprindelse og af indledningen til svigerinden Rigmor Adlers oversættelse af Humes selvbiografiske essay og essayet om selvmord, var Thomsen kendt i vide kredse som lidenskabelig antikristen.⁴²⁾ I en dagbogsoptegnelse fra 25. dec. 1906, fastslår han, at som hans liv er præget af en leven i minderne fra barndommen, er hans videnskabelige interesser historiske, og: „Selv mit Livs store praktiske Opgave, Kampen mod Kristendommen – i al Evighed være denne Religion den mest forbandede af Alle – er historisk betinget“.

Han hentyder her muligvis til episoder fra sin skoletid kryptisk omtalt i de første bind dagbøger.

Fra teologisk hold blev Thomsens udgivelse og indledning ramt af en bandstråle fra J. P. Bang (1865–1936). Især måtte Thomsens indledning til Humes essay om selvmord – hvori retten til at begå selvmord betegnes som „Livets første og mest elementære Ret“ – stå for skud: „... Vore unge Filosofer har altsaa nu udfundet, at Retten til at skyde, hænge eller drukne sig selv er det allerfornemste Livskrav. En skøn Filosofi!“⁴³⁾ Den vrede teolog synes ikke at have noteret sig forskellen imellem ret og pligt og har i sin ophidselse ganske mistet evnen til at læse indenad. Også Thomsens „grænseløse Foragt for Religion og Kristendom“ vakte Bangs forargelse. Senere stødte de to sammen igen.⁴⁴⁾

I en anmeldelse nogle måneder senere understregede A. Th. Jørgensen (1874–1963), at Thomsens indledning „røber en endog i vore Dage

ualmindelig stor Ringagt, for ikke at sige Foragt for Kristendommen“,⁴⁵⁾ og en læserbrevsskribent tolkede i *København* 12. aug. 1907 indledningen derhen, at Thomsen anså det for en samfundsopgave at opmuntre folk til at begå selvmord og konstaterede afsluttende, at „Bogen er Samfundsødelæggende“!

I dagbogen findes talrige angreb på Høffdings religionsfilosofi. Så tidligt som 2. dec. 1897 hedder det om Høffdings etik: „Man – ja selv Folk som Høffding – snakker om, at den religiøse Humanitetsfølelse naaede sin højste Udvikling i Kristendommen, og saa henviser de til den gamle Essæer Jesus Kristus lære. – Vel, siger jeg, vis mig din Tro af dine Gærninger. Hvorledes stillede Kristendommen sig overfor Slaveriet“.

I dec. 1899 overvejedes forholdet imellem abstrakt og konkret forståelse af religionen: „Spekulationen er det abstrakte Religionen det konkrete og jeg kalder Loven [: Når spekulation søger at omdanne „de primitive Elementer, Religionen, sætter denne som Reaktion sine dertil bedst egnede Elementer op i selve Spekulationen, ligesom trækker den, der vil hæve sig ned mod sig igen“] for Loven om Forholdet mellem konkret og abstrakt i Religionsfilosofien. Loven opstillede jeg og forsvarede overfor Høffding og flere Maj 1898“.

20. febr. 1902 hedder det i en lang optegnelse om Høffdings nyligt udkomne *Religionsfilosofi*:

„Høffdings Religionsfilosofi med sin Theori om Værdiernes Bestaaen er en Bastard af Religion og Filosofi, den yngste Frugt af denne sørgelige Forbindelse, en værdig Broder til den ældre Ontologi eller Metafysik. Religiøst set kan Sætningen om Værdiernes Bestaaen ikke bruges, thi det Religiøse er et Spørgsmaal paa Liv og Død, og Troen paa Værdiernes Bestaaen noget ganske abstrakt og uvæsentlig, ja selve Værdiernes Bestaaen, i den Form i alle Tilfælde Høffding tilsidst maa give den, just i Opposition til den noget mørke Nutid, saa ligegyldig som Hekuba. Videnskabelig forkastelig, dels fordi det aldrig har været eller havde kunnet være det religiøses Idé, men ogsaa – ikke historisk set – forkastelig, fordi Ideen aldrig kan verificeres og absolut ikke er nødvendig som Hypotese, hverken i Videnskaben eller i det praktiske Liv. Umulig endelig fordi Høffding kommer i Strid med sig selv ved Begreberne Værdi og Bestaaen, og psykologisk ved sit Følelsesbegreb. Definitionen af Religion er ikke „nogen Smagssag“, thi af Definitionen afhænger meget erkendelsesteoretisk i Religionsfilosofien, Høffdings Flothed hævner sig, thi han udvisker Grænserne, og derved lader han ikke Problemerne leve, men forflygtiger dem, hvorved der ganske vist aabnes dem Udsigt til den forfærdelige Udødelighed, de tomme Ords Himmel eller Forvrøv-

lingens Helvede, og ender i aabenlys Modstrid med sig selv. I Virkeligheden hviler Teorien – videnskabeligt set – paa den vilkaarlige Definition, Høffding har efter sin flotte Udtalelse stillet sin Sag paa Intet, og psykologisk set paa Høffdings latente Kærlighed til Kristendommen og Teologien, paa hans vage Optimisme, hans Had til Grænser, klare Bestemmelser og bestemte Standpunkter. Med Sorg maa man se dette Værk, der intet Nyt og Godt bringer, der videnskabeligt set er en Reaktion end ikke mod den virkelige Religion, men ad Teologien til, en skjult Apologi for Høffdings skjulte teologiske Religions religiøse Uklarhed, og Uklarhed over hvorom det religiøse drejer sig“.

I en lang note, påbegyndt 31. dec. 1901 skriver Thomsen endvidere bl.a.: „Alle tre Ord, Religion, Værdi og Bestaaen er i Høffdings Religionsfilosofi slaaede grundigt ihjel, men som [tre] nemme Ord spørger de uhyggeligt; og Spøgelser er som bekendt værst at ramme. Hans Religionsfilosofi er en stor filosofisk Tragedie, alle Heltene er blevet paa Valpladsen. Men Høffding er Optimist og ikke Tragiker, han vil at det skal ende godt og opfører derfor som Klapfinale en smuk og lystig – Begrebernes Skyggekomedie. Men midt i Bogen sagde Frøen: Jeg revner! Og saa revnede den!“

Atter og atter i dagbogen kritiseres Høffding for i sin lære om værdierne beståen at sammenblande en kristen inspireret religionsfilosofi, en abstrakt konstruktion, med en religionshistorisk analyse af konkrete religiøse fænomener. Kortest har Thomsen kritiseret læren om værdierne beståen i et brev til teologen Eduard Geismar (1871–1939), hvor han omtaler belæringen fra Hegel: „Naar Maalet er naaet, ser man at selve det, at Værdierne var relative, er den absolutte Værdi, eller bedre: At de Værdier der til hver Tid og Sted synes absolutte kun var relative“.⁴⁶⁾ Som Hegel anskuede Thomsen værdierne i historisk perspektiv og ikke – som Høffding – i religiøst eller religionsfilosofisk perspektiv.

Høffdings tre breve til Thomsen fra 1906 – citeret i Høffdings erindringer – viser, at de på det tidspunkt har diskuteret Thomsens indvendinger. Lidt kort synes Høffding at have affejet sin modstander med, at han lider af „antiteologisk Angst“.⁴⁷⁾ Thomsens forhold til kristendommen har således været draget ind i debatten imellem dem. Hvor Thomsen så Høffdings religionsfilosofi som en udvandet kristendom, opfattede Høffding Thomsens kritik som udtryk for en uvidenskabelig dogmatisk holdning, der forhindrede en seriøs overvejelse over religionens væsen, og i sidste instans som et udslag af religiøs blindhed og menneskelig umodenhed. Høffding synes at ville have ret. Kritik afvejedes med, at kritikeren ikke havde sans for det, som Høffding talte

om. På det psykologiske plan viser det ovenstående, at Høffding havde uret med hensyn til Thomsens forhold til det religiøse. På det videnskabelige plan synes Høffding med sin stadige pukken på Thomsens påståede umodenhed at være underlødige; og endelig: med hensyn til påstanden om Høffdings sammenblanding af religionsvidenskab og religionsfilosofi synes Thomsen at have ret i, at troen på værdiernes beståen er en abstraktion, der ikke kan begrundes religionsfænomenologisk.

Hverken Thomsens kritik eller hans undertiden meget karske og barske udtryksmåde kunne have overrasket Høffding. Som det fremgår af det ovenstående, havde der i årevis før bruddet i 1911 bestået et latent modsætningsforhold imellem dem både sagligt og personligt. Offentliggørelsen af en kort, skønt respektløs, så dog i sig selv harmløs kritisk-polemisk bemærkning fra Thomsens side, bragte – i Høffdings version af sagen – det tidligere venskab mellem dem til ophør. Og Høffding underforstår i erindringerne, at det var ham, der brød, hvilket ikke er rigtigt, undtagen hvis årsagen til bruddet, nemlig anmeldelsen af Hume-bogen, inddrages. Denne gjorde Thomsen så aldeles rasende, at han brød med Høffding, vel fordi han oplevede anmeldelsen som et brud, et personligt overfald. Noget andet er, at bruddet synes at være kommet Høffding tilpas. Ved at blive frigjort for en venskabelig forpligtelse over for Thomsen kunne han selv friere overveje, om han – traditionen tro – skulle tage sin afsked som 70-årig – og således vige pladsen for Thomsen – eller om han skulle fortsætte i embedet.

Høffdings afgang

Høffding valgte at fortsætte – og Thomsen blev bitter og følte sig forfulgt.

Efter opfordring fra Bolin anmeldte Thomsen dennes udgivelse af Feuerbachs *Gedanken über Tod und Unsterblichkeit* i *Politiken* 10. marts 1913, dagen før Høffdings 70-års dag; heri skriver Thomsen om Feuerbach, at hans bog: „spærrede ham Vejen til Tysklands Professorater til trods for hans Genialitet og Lærdom“.

Således synes Thomsen også at have oplevet sin egen situation.

På Høffdings fødselsdag bragtes den tidligere omtalte kronik om Høffding i *Politiken*. Til Bolin skrev Thomsen 13. marts:

Kære Hrr Professor!

Tak for Deres Kort af 24.2.

Jeg vedlægger her den korte Anmeldelse af Deres Bog i „Politiken“

for 10. marts. Enkeltheder var umulige, men en vis Opmærksomhed har Anmeldelsen dog vist vakt, fordi Redaktionen lod den komme Dagen før Høffdings 70 Aars Fødselsdag. Sagen herhjemme er den, at jeg har tilladt mig at have andre Meninger end den (i Filosofien) enevældige Mand. Og han vil derfor gøre alt for at ødelægge mig paa enhver Maade. Det er herhjemme almindelig Skik, at Universitetsprofessorer gaar af, naar de er 70 Aar; Høffding... fik Excellencen Thomsen [farbroderen Vilhelm Thomsen] til at blive et Aar endnu, derfor kunde Høffding ogsaa selv blive og de andre Filosofer med ham. Jeg tør sige, at min kære Onkel har solgt min Karriere her i Danmark for 6000 Kr.

Jeg har meget at gøre i denne Tid; dels manuducerer jeg atter 8 Timer pr. Dag, med en eller to Timers Extraarbejde, dels har jeg en større Korrespondance. Jeg forsøger nu at faa et Professorat i Tyskland eller Amerika, og jeg har faaet anbefalinger fra alle herhjemme der overhovedet betyder noget. Endog en forsigtig fra Høffding, der gerne ønsker mig til Amerika – men vist helst ad Helvede til. Han kan nu kun modtage den mest servile Smiger, og et stort Publikum har han, men i det senere Aar har det skortet stærkt paa Kvaliteten af dette Publikum. Det er for Tiden vanskeligt for mig i den Retning. I øvrigt har jeg det godt og venter et Barn til Sommer.

Jeg sender Dem de hjerteligste Hilsner og er Deres hengivne

ATh

Det er altså på denne baggrund, at lykønskningskronikken skal forstås. Den skal ikke tages for pålydende.

Thomsen har tilsyneladende set en sammensværgelse rettet imod sig fra Høffdings og farbroderens side. Også senere vender han i korrespondancen med Bolin tilbage til denne mistanke.

Om Anton Thomsen har søgt udenlandske stillinger vides ikke. Men 20. sept. ansøgte han det filosofiske fakultet om et ekstraordinært docentur. Ansøgningen var bilagt anbefalingsskrivelser fra 4 udenlandske filosoffer. Fakultetet støttede varmt, men skrev i sin udtalelse dog også, at der i Thomsens polemik i Hume-bogen imod „andre Forfattere og Retninger raader en mindre tiltalende Skarphed i Tonen“, næsten et citat fra Høffdings anmeldelse af bogen. Også konsistorium anbefalede ansøgningen, men ministeriet afslog. Ansøgningen fornyedes 22. maj 1914, men med samme resultat.⁴⁸⁾ At universitetets holdning har glædet Thomsen meget, fremgår af et brev til Bolin 25. dec. 1913, hvor han siger om fakultetets støtte: „Det er en meget stor Sejr for mig, der paa en Maade sikkrer min Fremtid. Der er blot det kedelige i Øjeblikket, at

Høffding vil hænge ved sit Embede, saalænge han paa nogen mulig Maade kan. Man ønsker hans Afgang i Fakultetet og Ministerium; den filosofiske Examen skal ordnes om – men han sidder og sidder, og om to Aar er alle de filosofiske Professorer over 70”.

Sin harme imod Høffding gav Thomsen ogsaa udtryk for over for sin farbroder i et brev fra 23. dec. 1913:

Kære Farbroder!

Jeg sender mine bedste Ønsker for Julen og det kommende Aar, særligt Ønsket om et godt Helbred. Om mig selv kan jeg kun berette, hvad du maaske har hørt om før, nemlig at jeg i Oktober af det filosofiske Fakultet blev indstillet til en Lærestol ved Universitetet. I November var Sagen for i Ministeriet; man stillede sig dér ganske overordentligt velvilligt, men Ministeren kan ikke skaffe Pengene og kan med sin bedste Vilje ikke hjælpe mig, saalænge der er tre til at besørge Filosofikumforelæserne 2: saalænge Høffding bliver hængende ved sit Embede. Jeg er meget harmfuld og bitter over paa denne Maade at holdes hen – tvertimod hvad jeg havde ventet og haft Ret til at vente – og se mine bedste Aarbejdsaar ødsles væk...

Mange Hilsner, Din hengivne Anton Th.⁴⁹⁾

Den gamle herre, som var blevet professor som 45-årig, og hans et år yngre ven Høffding, der var kommet i embede som 40-årig, har næppe ment, at den 36-årige hedspore havde ondt af at vente lidt endnu. Helt udelukket er det vel ikke, at Thomsen har ret i sin mistanke om, at Høffding og farbroderen havde stukket hovederne sammen for at udskyde hans overtagelse af professoratet. I et notat, bilagt Thomsens breve, skriver Bolin 4. okt. 1915: „Han [A.Th.] var brorsøn åt Wilh. Thms. den *ikke* tålte honom“.

At det var af uvilje imod ham, at Høffding blev siddende, tvivlede Thomsen ikke et øjeblik om. Han skrev 10. april 1914 til Bolin, at Høffding ikke vil gå: „Af Had til mig vil han blive siddende, og jeg tror, at det er hans sikke Ønske at trække det ud saa længe, at han faar mig ødelagt økonomisk“. Men i slutningen af 1914 syntes det at lysne. 6. dec. skrev Thomsen til Bolin: „Jeg antager ikke, at Høffding vil kunne holde Stillingen længe; men han vil gøre mig den Skade, han kan“. Endelig kunne Thomsen 1. jan. 1915 meddele Bolin: „Iøvrigt forlød det i Forgaars at Høffding nu endelig vilde gaa – der er nok ogsaa nogle generende Forespørgsler fra Ministeriet om Reform af Filosofikum og Professorers Aldersgrænse“.

I sine erindringer fremstiller Høffding sagen således, at 72 år stod for ham som en passende grænse.⁵⁰⁾ Thomsen opfattede Høffdings adfærd som ren chikane. Begge forklaringer på Høffdings forbliven kan være rigtige. Der er ud fra det ovenstående ingen tvivl om, at Høffding anså Thomsen for menneskeligt umoden; men han har næppe kunnet forvente – forhistorien taget i betragtning – at dette ville ændre sig i løbet af nogle år. Der er heller ingen tvivl om, at Høffding har betragtet Anton Thomsen som den eneste, der i 1915 var fagligt kvalificeret til at overtage professoratet – eller i hvert fald som den eneste realistiske kandidat til stillingen, hvis det – som Viggo Starcke skrev – drejede sig om at holde C.N. Starcke ude. Høffding kan muligvis have håbet på, at nogle af de yngre kunne nå at kvalificere sig, før han trak sig tilbage, hvilket ikke skete, eller også har han blot ikke kunnet bekvemme sig til at tage sin afsked. Ingen af de mulige forklaringer gør Høffding ære. Uanset hvad der har været Høffdings motiv, har han været fuldstændig klar over Thomsens situation. Arbejdsmæssigt havde de mange års manuduktion tæret på hans kræfter, skilsmissen, indgåelsen af nyt ægteskab og Hume-bogens udgivelse på tysk havde anstrengt hans økonomi. Men Høffding var i den situation, at han havde fritaget sig selv for personlig hensyntagen til sin tidligere elev og ven. Han har kunnet overveje, hvornår det passede ham at gå af. Det passede ham i 1915; da var Thomsen slidt ned.

Det fremgår umiddelbart, at denne fremstilling af forholdet imellem Høffding og hans elev i en vis forstand er ensidig. Den bygger udelukkende på Thomsens dagbøger og hans breve. Høffding har i sine erindringer givet sin, meget kortfattede, version af, hvad der var dem imellem, og han har tilsyneladende ikke ønsket at uddybe sagen yderligere. Hans tavshed om Anton Thomsen synes talende.

NOTER

(1) Jens Himmelstrup: *Sibbern. En Monografi* 1934, s. 43. – (2) Breve til Anton Thomsen, hans dagbøger og efterladte papirer findes på Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 4703, 4°. Kopier af Anton Thomsens breve til Ernst Mach og Wilhelm Bolin er venligst, ved håndskriftafdelingens mellemkomst, stillet til rådighed af henholdsvis Ernst-Mach-Institut i Freiburg og Helsingfors Universitetsbibliotek. Vedr. Thomsens korrespondance med Mach, se min artikel „The correspondence of Ernst Mach with a young Danish philosopher“ i *Danish Yearbook of Philosophy* 28 (1991). Passager af breve og dagbøger er aftrykt diplomatarisk. Tilføjelser, forklaringer etc. er angivet med [], udeladelse i citater er markeret med prikker. KB og RA betegner henholdsvis Det kongelige Bibliotek og Rigsarkivet. Jeg takker håndskriftafdelingens daværende leder, dr. phil. Svend Gissel, for tilladelse til før 1990 at benytte Anton Thomsens efterladte papirer og forskningsbibliotekar, cand. mag. Carl Erik Bay for at have fremskaffet de benyttede brevkopier. – (3) *Aar bog for Københavns Universitet etc. for 1914–15*, 1922, s. 565–573. – (4) *Akademisk Ugeblad* 9.9.1915, s. 150. – (5) *Politikens kronik* 13.3.1914. – (6) Harald Høffding: *Erindringer*, 1928, s. 259. – (7) *Aar bog for Københavns Universitet etc. for 1915–20* IV, 1925, s. 199–208. – (8) Viggo Starcke: *Harald Høffding og C. N. Starcke. Bidrag til Forståelse af deres indbyrdes Forhold*, 1928, s. 16. – (9) Om forholdet imellem Høffding og Vedel, se L. P. Rømhild: „Brevvekslingen mellem Valdemar Vedel og Harald Høffding“ i *Fund og Forskning* 28, 1988, s. 65 ff. – (10) KB. Ny kgl. Saml. 3815, 4°, I: Breve til Harald Høffding, fasc. 19.

(11) Høffding (note 6) s. 259. – (12) *Aar bog for Københavns Universitet etc. for 1914–15*, 1922, s. 570–72. – (13) KB, Ny kgl. Saml. 3815, 4°, I: Breve til Harald Høffding, fasc. 18. – (14) *Aar bog for Københavns Universitet etc. 1900–1901*, 1902, s. 899. – (15) Anton Thomsen: „Bemerkungen zur Kritik des Kantischen Begriffes des Dinges an Sich“ i *Kant-Studien* 8, 1903, s. 193–257, og „Über die Entwicklung der ethischen Theorie Benekes“ i *Archiv für Geschichte der Philosophie* 16, 1903, s. 204–17. Se dagbogsoptegnelserne 10.5. og 27.9.1902. – (16) KB. Ny kgl. Saml. 3815, 4°, I: Breve til Harald Høffding, fasc. 18. – (17) Anton Thomsen: *De vigtigste Sider af Sjælelivet* (Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning 73), 1903. – (18) RA. Københavns Universitets Arkiv. Det filosofiske Fakultets Dekanatssager, 1905–48. – (19) Smst. 1905–55. – (20) Se f.eks. brev af 16.10.1904, KB, Ny kgl. Saml. 3815, 4°, I: Breve til Harald Høffding, fasc. 18. – (21) RA. Kultusministeriet, 3. kontor, 06/3 2825–2930, Anton Thomsen. På trods af anbefalingen blev A. Th. ikke optaget på ministeriets endelige liste over ansøgere indstillet til at modtage et rejselegat, se smst. 06/3 2823, 1907. – (22) Brev af 21.11.1904, KB, Ny kgl. Saml. 3815, 4°, I: Breve til Harald Høffding, fasc. 18. – (23) Brev af 3.12.1907, smst. – (24) Anton Thomsen: *David Hume. Hans Liv og hans Filosofi* I, 1911. – (25) Se note 17. – (26) Se Harald Høffding: *Psykologi*, 4. udg., 1898, s. 281 ff.

(27) Anton Thomsen (note 24) s. 450. – (28) Harald Høffding: *Etik*, 2. udg., 1897, s. 204 ff. – (29) Kalle Sorainen: „Wilhelm Bolin och Danmark“ i *Finsk Tidskrift* 123, 1937, s. 113. En redegørelse for Rousseaus indflydelse på Høffdings pædagogiske tænkning er givet af Kalle Sorainen i *Kultur- och bildningsidealet som filosofiskt problem och pedagogisk uppgift hos Harald Høffding* (Soc. Scien. Fennica. Comm. Hist. Litt. XII, 1), Helsingfors

1941, især s. 228 ff. Om Høffding som Rousseau-forsker, jvf. Olaf Carlsen: *Rousseau og Danmark*, Aarhus 1953, s. 269–271. – (30) Harald Høffding: „David Hume“ – i *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Kunst och Industri* 1911, s. 77–84. – (31) Høffding (note 30) s. 83. – (32) Høffding (note 30) s. 84. – (33) *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i Anledning af Universitetets Aarsfest November 1915*, 1915, s. 57–61. – (34) Harald Høffding: *Erindringer*, 1928, s. 192. – (35) *Akademisk Ugeblad* 9.9.1915, s. 150. – (36) Anton Thomsen: *Religion og Religionsvidenskab*, 1911, s. 16. – (37) Harald Høffding: *Religionsfilosofi*, 1901, flere steder. – (38) Anton Thomsen (note 36) s. 42 f. – (39) Anton Thomsen (note 36) s. 15. – (40) Harald Høffding: *Erindringer*, 1928, s. 259. – (41) Anton Thomsen: *Orthia. En religionshistorisk Undersøgelse*. (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 55), 1902; „Orthia“ i *Archiv für Religionswissenschaft* 9, 1906, s. 397–416. – (42) David Hume: *Religionens naturlige Oprindelse og Udvikling*. Ved Cai Viale og Anton Thomsen (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 71), 1906; *David Humes Liv og Død samt hans Essays om Selvmord og Sjælens uødelighed*. Paa dansk ved Rigmor Adler. Med en Indledning af Anton Thomsen. 1906. – (43) *Dansk Kirketidende* 1907, 27 (7.6.) sp. 422. – (44) *Dansk Kirketidende* 1911, 11, sp. 170–71. – (45) *Berlingske Tidende* 30.10.1907. – (46) RA. Privatarkiv 5451, pk. 2, brev af 16.4.1907. – (47) Harald Høffding (note 40) s. 192. – (48) *Aarbog for Københavns Universitet etc. for 1914–15*, 1922, s. 563–65. – (49) KB. Ny kgl. Saml. 4291, 4°. Der foreligger i alt 28 breve fra A. Th. til V. T. Det citerede brev er det sidst bevarede. – (50) Harald Høffding (note 40) s. 258.